

доводили переваги її політичного курсу, забезпечували висвітлення діяльності радянської влади виключно в позитивних тонах. Отже, періодика стала одним із головних провідників партійно-пропагандистської машини. Вона охоплювала всі сфери життя суспільства, забезпечуючи максимальну популяризацію владних заходів та кампаній, що стосувалися економічного, політичного, культурного, освітнього та духовного життя країни. Оволодівши могутньою зброєю впливу – друкованим органом, радянська влада буквально витискувала із свідомості населення «старий» світогляд, який базувався на столітніх традиціях українського народу та насаджувала нові, однак виключно штучні традиції, погляди, переконання, а отже, їй таку бажану схильність якщо не переважної, то бодай значної частини суспільства до нової влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр./ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, с. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.
3. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
4. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. Т. 1 (1917 – червень 1941) / Упоряд. З. І. Зобінна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. – К.: «Держполітвидав УРСР», 1959. – 883 с.
6. Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (историко-статистические очерки) / И. М. Богданов. – М.: Статистика, 1964. – 179 с.
7. Історія Української РСР у 8 т., Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / П. П. Гудзенко, М. Д. Березовчук, В. О. Горбик та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 544 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
9. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 2. – Спр. 1.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.69. – Оп. 6. – Спр. 1.
12. Протирелігійна пропаганда через селянські окружні газети // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 54-55.
13. ЦДАГО України. – Ф.4083. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 1. – Спр. 1.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 20.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 10.

О.В. Даниленко

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921-1925 РР.)

Міжнародні наукові та культурно-мистецькі зв'язки радянських науковців, художників, кінематографістів, письменників з європейськими освітньо-дослідними закладами, незважаючи на актуальність проблематики, не знайшли належного висвітлення в історіографії, тому що предметом дослідження зазвичай постають міждержавні відносини. Висвітлюючи радянську історію в контексті теорії тоталітаризму, характерної не лише для західної політології, а також для сучасної української історичної науки, історики та культурологи уникають теми про існування в УСРР виразних ознак громадянського суспільства, особливо протягом першої половини 20-х рр., тому що тоді завершилася кодифікація основних законів, були виписані права й повноваження республіканських та союзних органів влади, спостерігалася відносна лібералізація економічного життя суспільства, хоча функціонувала цензура та монопартійна система формування владних структур.

Відрядження інтелігенції за кордон, крім депортованих у 1922 р. «старорежимних професорів», які відмовилися співпрацювати з радянською владою [1], демонструвало західному світові відкритість радянської країни, її показовий демократизм та політичну й соціальну стабільність, прагнення досягти миру з сусідніми державами і їх дипломатичного визнання. Такою була політико-ідеологічна стратегія налагодження системи наукових відряджень, але вона мала і суто прикладне завдання: навчання за кордоном, обмін

літературою, придбання сучасних технологій і приладів для лабораторій, знайомство з досягненнями західної науки, стажування в науково-дослідних інститутах європейських країн. В історіографії переважно висвітлюється перебування на Заході української політичної еміграції, про що свідчать монографії та збірники документів [2], обставини прибуття в Україну західноукраїнської інтелігенції [3], тимчасове навчання окремих працівників дипломатичних представництв України художньому ремеслу на Заході [4].

Пошуковим завданням цієї статті є з'ясування організаційних умов оформлення наукових відряджень, їх мети, перебування науковців та викладачів за кордоном, виявлення персоналій, тобто повсякденних турбот і результативності перших радянських «командіровок». Виїзд науковців та освітян до країн Західної Європи фактично припадає на другу половину 1921 р., коли військово-політичні конфлікти між Польщею та радянською державою завершилися укладанням мирних угод. У серпні 1921 р. до Варшави виїхали перші українські дипломати для заснування Повноважного представництва УСРР, тобто посольства, які мали дипломатичні паспорти з надписом – «Співробітник дипмісії» [5]. Це було перше посольство, тому вирішили видати диппаспорти не лише співробітникам, а також членам їхніх родин, хоча не паспорт надавав право дипломатичного імунітету, а записана у ньому посада. 1 жовтня 1921 р. ВУЦВК видав декрет «Про порядок видачі дипломатичних паспортів», які видавалися, крім високопосадовців, членам делегацій на міжнародних конференціях [6]. Його власником міг бути професор права чи медицини, тому що на них був попит у зв'язку з реєвакацією полонених, погодження правових справ, зумовлених повоєнними роками. Наприклад, заступник наркома освіти УСРР Я.П. Ряпо просив НКЗС прав УСРР видати закордонний паспорт професорові Харківського медінституту М.І. Ліфшицю для відрядження до Німеччини з метою участі в роботі міжнародного конгресу терапевтів [7]. Протягом першої половини 1922 р., крім нього, до Німеччини, Франції, Чехословаччини та Швеції було відряджені по лінії Наркомосу УСРР 22 особи, серед них: нарком освіти Г.Ф. Гринько прагнув ознайомитися з системою шкільної освіти в Німеччині, професор М.А. Астерман виїхав для налагодження обміну науковою літературою, решта за папером, фотопапером, кіноплівками, хімреактивами, обладнанням для лабораторій. Одні отримували дипломатичні, а інші звичайні закордонні паспорти. Вони не вирізнялися кольорами чи цупкими обкладинками, бо були написані на гербовому папері формату А4, які засвідчували громадянство власника, його статус, навіть не мету відрядження, тому що біографічні дані залишалися в анкетах, переданих до іноземних представництв в Україні. Текст паспорту був написаний українською та французькою мовами.

15 серпня 1922 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про порядок командировання за кордон», упорядкувавши саму систему видачі паспортів, віз та їх оформлення [8]. Ні закордонні представництва, ні будь-які наркомати та їх уповноважені не мали права видавати паспорти, крім НКЗС УСРР, хоча були випадки масових звернень до них громадян та службовців. Діяв також наказ №196 по НКВС та ГПУ від 3 серпня 1922 р. про спеціальну візу-дозвіл іноземного відділу губернського відділу ГПУ для громадян України, які планували службову поїздку за кордон [9]. Без неї НКЗС УСРР не видавав паспортів для відрядження. 23 січня 1923 р. РНК УСРР, переглянувши попередні правила оформлення виїзних документів для громадян УСРР та «чужоземців», зокрема декрет від 7 липня 1922 р. [10], уряд видав чергову постанову «Про видачу паспортів та дозволів на виїзд за кордон» [11]. Право видавати паспорти громадянам України та накладати візи на національні паспорти іноземців, які прибули до країни, отримав НКВС УСРР та його місцеві органи. «Видача службових паспортів, видача українських дипломатичних паспортів, накладання віз на ці паспорти, як і накладання віз на чужоземні дипломатичні паспорти, на паспорти членів і співробітників чужоземних місій і делегацій, – наголошувалося в постанові, – покладається на Народний Комісаріат Справ Закордонних» [11]. Постанова набирала чинності з 10 лютого, яка розмежувала видачу паспортів для поїздки за кордон на три категорії: громадянський паспорт для радянських громадян в УСРР, службовий та дипломатичний. 2 травня 1923 р. Раднарком затвердив порядок надання закордонних відряджень, дозволи яких підписував нарком або його заступник. Передбачався список відряджуваних осіб, мета, термін перебування, країна, сума витрат та джерело їх фінансового покриття [12]. НКЗС видавав паспорти лише після отримання дозволу ГПУ для кожної особи, яка виїздила за кордон. Його мали надати протягом 3-х днів від подання заяви, а продовження терміну візи НКЗС займався без дозволу політичного управління. Таку інструкцію підписали заступник наркома закордонних справ УСРР В.Яковлев та голова ГПУ В. Балицький 3 серпня

1923 р. [12] Номери виданих паспортів заносилися до особливих книг ГПУ, реєстраційні номери яких збігалися з книгами їх обліку в НКЗС УСРР.

Отримавши паспорт, візу та квитки на потяг, відряджуваний до Європи перетинав один з прикордонних пунктів між УСРР та Польщею (переважно пункт Кривин), тому мав ще й транзитну візу, якщо їхав до Німеччини. Там, починаючи з 1922 р., знаходився Уповноважений НКО УСРР в Німеччині тобто закордонне управління наркомату, яке співпрацювало з Торгпредством УСРР, а згодом СРСР. Очолював представництво Наркомосу України Отто Християнович Ауссем – брат українського радянського дипломата, посла УСРР в Німеччині В.Х.Ауссема. В архівному фонді Уповноваженого НКО УСРР збереглося листування О.Ауссема з різними державними установами, його службові записки про замовлення літератури, про оплату закордонних відряджень. Вони проливають світло на умови перебування радянського відряджуваного в Німеччині та в інших країнах Європи.

Потрапивши до Берліна, професор чи асистент повинен був мати «Мандат», тобто посвідчення, підписане наркомом або його заступником. Зокрема, 6 липня 1923 р. його мав один із відряджуваних за встановленою формою: «Видано асистентові кафедри соціальної гігієни Одеського медінституту тов. Майзелю Зіновію Аркадійовичу про те, що він дійсно відряджається Наркомосом УСРР до Німеччини для ознайомлення з викладанням соціальної гігієни, а також придбання навчальних посібників з даної дисципліни. Тво наркома Ряппо» [13;]. Посвідчення було дійсним до 6 жовтня 1923 р. Він зобов'язаний був звернутися до представництва НКО УСРР в Німеччині. 31 жовтня 1923 р. О. Ауссем надіслав своєрідного циркуляра «До відома осіб, відряджуваних за кордон НКО УСРР», у якому виклав порядок їх перебування, обов'язки, права. «Всі особи, – зазначалося там, – відряджувані НКО УСРР за кордон, зобов'язані подати на реєстрацію свої мандати та акредитиви закордонному представнику НКО УСРР в Берліні по приїзду за кордон і перед від'їздом назад в Україну.

Протягом свого перебування за кордоном відряджувані зобов'язані не менше одного разу на місяць надсилати до закордонного представництва відомості про хід їх роботи, зокрема: 1) назву навчального закладу, кафедри і професорів, де вони працюють; 2) назву лабораторії і заводів, де вони працюють; 3) перелік міст та установ, які вони відвідали з науковою метою» [13, спр. 111, арк.1.]. За невиконання перерахованих вимог вони позбавлялися коштів на перебування, а також зменшувався термін самого відрядження. Наприклад, викладач Катеринославського ІНО О.І. Бродський, котрий приїхав до Німеччини на два місяці, пройшов реєстрацію в апараті Уповноваженого представника НКО та отримав відповідну реєстраційну довідку за №32 від 10 листопада 1932 р., яка давала йому право виїхати до України, виконавши завдання та мету відрядження. Він перевозив з собою 150 аркушів фотопаперу, 3 кг реактивів та рукописи власних праць, а О.Ауссем видав йому довідку для митної служби, щоб «не чинили перешкод для ввозу» [13, спр.97, арк.75.]. Інженер О.О. Беліков направив до Уповноваженого НКО звіт про роботу за січень 1924 р. над темою «Застосування палива в тракторному двигуні», працюючи в лабораторії Технічного університету в Берліні під керівництвом професора Г. Ратясес, але 12 травня завершилося його відрядження, яке не продовжили, тому виїхав в Україну [13, Спр. 97, арк. 85]. Мета відрядження засвідчувалася окремими посвідченнями. Так професор Харківського державного медінституту Є.П. Браунштейн за завданням Наркомосу придбав для наукових дослідів літературу та офтальмологічні інструменти і прилади для мікроскопії живого ока, перебуваючи в листопаді 1923 р., в Німеччині. У вересні 1922 р. представництво НКО замовило у фірми Сіменс-Шукерт амперметри та вольтметри для ХТІ, КПІ, ДПІ, ХІНО, КІНО на суму 4,6 млн німецьких марок (або 5956 золотих крб.), які пароплавами почали доставляти до Одеси, починаючи з серпня 1923 р., а завершили лише 26 січня 1924 р. [13 Спр.6. – Арк.1.] Переведення німмарок в золоті рублі відбувалося шляхом зіставлення марки до американського долара за курсом «Бьйорзен кур'ер», а згодом суму в доларах обмінювали в золотих карбованцях за курсом 1,9 крб. за один долар [13, спр.6, арк.1.].

Уповноважений НКО УСРР в Німеччині мав право просити службову візу для відрядження українських службовців до інших країн. 11 лютого 1924 р. він клопотав про англійську візу для асистента Харківського технологічного інституту А.Д.Брускіна з метою відвідування заводів та наукових установ, а також для знайомства з експонатами Британської всесвітньої виставки. Для його відрядження видав 60 доларів [13, спр. 97, арк. 94.]. О. Ауссем жалкував з того, що не відправив своєчасно до Австрії представника Донецької губнароросвіти для вивчення попиту на українську педагогічну літературу, а також для вивчення

реформування австрійської системи шкільної освіти. Він надіслав представникові України в Англії І.С. Новаковському листа від 7 березня 1924 р. про те, що нарком освіти В.П.Затонський налагоджував «мости» для можливого створення товариства англо-українських культурних зв'язків, тому передав адреси двох британських педагогів, які дуже цікавилися радянською системою освіти та виховання [13, спр. 6, арк. 245.]. Сам представник Наркомосу, дружина якого Г.С. Ауссем також перебувала в Берліні, відвідував Австрію, Чехословаччину, видавав власні статті та книги, вивчав систему освіти цих країн. 1 листопада 1923 р. виходила у приватному видавництві «Космос» його книга «Комунізм і класова війна», чотири тисячі примірників якої надійшло до Америки та Галичини, а решту сподівався розповсюдити в Україні [13, спр.98, арк.162.]. Довідавшись про перемогу комуністів на виборах до місцевих органів влади Саксонії і Тюрінгії, які виявляли зацікавлення радянським законодавством в галузі народної освіти, О. Ауссем звернувся до Наркомосу з ідеєю про видання збірника відповідних декретів, а також про видання німецькою мовою Кодексу законів про народну освіту УСРР за 1922 р. [13, спр.98, арк.162.]. Він також перебував у тимчасовому відрядженні з дипломатичними дорученнями, тому постійно виїздив до сусідніх з Німеччиною країн, вивчаючи досвід реформування системи освіти, а також попит на радянську педагогічну літературу. Зокрема, 24 жовтня 1923 р. пропонував повноважному представникові УСРР в Празі М.Н.Калюжному виступити з ініціативою про відкриття книжкових магазинів радянських видавництв у Чехословаччині.

У травні 1924 р., враховуючи відносне послаблення зв'язків з німецькими фірмами, О. Ауссем вирішив перенести представництво Уповноваженого НКО УСРР до Праги, куди переїхав разом з родиною та секретарем П. Дятловим, а в Берліні залишив свого заступника Г.М. Віллера для здійснення комерційного нагляду та виконання технічних завдань Наркомосу щодо постачання літератури, обладнання тощо. Представництво НКО знаходилося в будинку Торгпредства СРСР, орендуючи кімнати та меблі, за які сплачувало 858 чеських крон [13, спр.134, арк.2.]. У грудні воно фактично припинило свою діяльність, а 1 січня 1925 р. представництво Наркомосу в Празі було ліквідовано: О.Х.Ауссем виїхав до Франції на роботу в посольство НКЗС СРСР, а П.Дятлов повернувся до Харкова.

Тривалість відрядження та його мотиваційна ефективність залежали не лише від особи відряджуваного, а передусім від фінансування. Уповноважений НКО УСРР не мав спеціальних коштів. Існував так званий «золотий фонд Наркомосу», тобто кошти для його культурно-просвітницьких справ за кордоном, виділені урядом на 1921 та 1923 р.. Перший кредит становив 500 тис. золотих карбованців, з них для Профосвіти на закупівлю іноземної літератури – 150 тис., для наукових відряджень – 20 тис., решту для видавництва, придбання технічної літератури, кіноплівки, паперу, канцтоварів [13, спр.134, арк.2.]. Золотий кредит 1923 р. передбачав виділення на закордонні відрядження 40 тис. золотих карбованців, а його загальна сума становила 654 тис. крб27. Реально надходження коштів на рахунок Уповноваженого НКО з квітня 1922 по 1 липня 1923 р. становило 233 тис., а за наступні півроку 295 тис., протягом десяти місяців 1925 р. лише 43 тис. золотих крб. [13, спр.134, арк.2.]. До конкретного адресата, тобто на рахунок Торгпредства, вони прийшли за курсом різних іноземних валют: частина в чеських кронах, певна сума в англійських фунтах. 7 вересня О. Ауссем повідомив, що на рахунок представництва Наркомосу УСРР надійшло 238 775 крб. золотом [13, спр.101, арк.23]. Кошти величезні, враховуючи їх валютний обмінний еквівалент, але на повсякденні витрати відряджуваних залишалися копійки.

Листування О. Ауссема з українськими професорами, асистентами, інженерами, які перебували у службовому відрядженні за кордоном, свідчить про їх жалюгідне матеріально-побутове становище. Наприклад, завідувачому Донецьким відділом губпрофосвіти О.Я. Голишеву для поїздки до Відня 22 жовтня 1923 р. було видано 75 доларів на місяць, в Прагу і Лейпціг 50 доларів, а інженеру Брускіну 30 доларів на проживання протягом місяця [13, спр.125, арк.1]. Зарплата самого О. Ауссема становила 200-250 доларів на місяць, крім відрядження. Перебування викладача ХТІ І.З. Дахова в Німеччині, де він навчався у Берлінському політехнікумові, коштувало представництву НКО УСРР 465 доларів, з них місячна стипендія 75 доларів, плата за навчання 40 доларів, вартість проїзду до Харкова 50 доларів [13, спр.97, арк. 130.]. Його колега О.О. Беліков, котрий також навчався в Берліні за завданням ХТІ, написав 26 вересня 1923 р. заяву на адресу О.Ауссема такого змісту: «З огляду на неможливість, при існуючих у Німеччині цінах, жити і науково працювати на видані мені 60 доларів на місяць, прошу видати мені з мого акредитиву по 75 доларів на місяць. До того ж

клопочу про видачу додатково за цей місяць 15 доларів» [13, спр.101, арк.45.]. Зверталися за допомогою не лише асистенти, а також професори, про що свідчить листування О. Ауссема з професором Харківського медінституту В.Я. Данилевським. Мета його поїздки була науковою, судячи з відрядження №18601 від 25 серпня 1924 р. та паспорта №309383, а термін перебування два місяці. Для здійснення основного завдання його наукового відрядження до Берліна та Лейпціга було виділено Наркомфіном СРСР 840 золотих крб., які він хотів терміново використати для придбання необхідного обладнання для фізіологічної лабораторії медінституту, тому просив представництво НКО УСРР пришвидшити справу. 17 жовтня 1924 р. О. Ауссем відповів на клопотання професора листом з пропозицією терміново отримати ліцензію Наркомзовнішторгу на право ввезення обладнання. «Нічого купувати для ввезення в СРСР, – наголошував цей радянський уповноважений, – Ви не маєте права. Вірніше, Ви можете купити навіть Ейфелеву башню, але без ліцензії на ввіз, ніяка митниця і дивитися не захоче Вашого вантажу. Ліцензію треба одержати у Москві або у Харкові» [13, спр.97, арк.94.]. Термін відрядження спливав, а придбане обладнання залишалося в Німеччині. «Основна ідея закону про монополію зовнішньої торгівлі полягає в тому, – писав О. Ауссем професору В. Данилевському 24 жовтня, – щоб нікому, навіть найбільш компетентному у своїй галузі фахівцю, не було дозволено отримати за кордоном нічого того, що є в СРСР. Навіть Торгпредство не має права видавати подібний дозвіл» [13, спр. 97. арк.113]. Кошти на відрядження були вичерпані, тому доводилося бідувати, про що Василь Якович інформував 29 жовтня 1924 р. представництво Наркомосу: «Внаслідок дороговизни у Лейпцігу, отримана мною стипендія від Наркомосу УСРР, виявилася недостатньою, і тепер я дуже потребую грошей. З огляду на це, звертаюся до Вас з проханням надати мені грошову допомогу, необхідну мені для повернення до Харкова» [13, спр. 97, арк.109]. Він розраховував виїхати 4 листопада, перекинувши на представництво турботи про вивезення придбаного ним устаткування для його лабораторії.

Відрядження фінансувалося через Торгпредство, яке обслуговувало рахунок представництва НКО УСРР, на якому перебували так звані особисті акредитиви відряджуваних, тобто місячне утримання викладачів та професорів, що перебували у службовому відрядженні за кордоном. Держава не забороняла вивозити валюту за кордон, встановивши 30 травня 1923 р. порядок її вивезення. «Дозволити особам, що виїздять за кордон, – наголошувалося в постанові ВУЦВКУ, – вільно вивозити чужоземну валюту, перекази, векселі й чеки, виписані в чужоземній валюті, коштовні метали в зливках і у виробках і дорогоцінні камені на загальну суму до 200 карбованців золотом на одну особу й понад ? на кожного члена родини, що виїздить за паспортом голови родини, на суму до 100 карбованців золотом за офіційним курсом» [14]. Така сума могла б стати матеріальною підтримкою для відряджуваного, але не вирішувала його повсякденних соціально-побутових турбот протягом тривалого перебування за кордоном. Кошти на відрядження виділялися державою під золотий кредит. Наприклад, 10 вересня 1924 р. РПО СРСР затвердила відрядний фонд на суму 7 500 золотих карбованців, відрядивши 18 осіб, з них до Німеччини – В. Сосюру (350 крб.), П. Тичину (300), В. Поліщука (250), М. Йогансена (350), професора медицини В.П.Воробйова (1120), до Чехословаччини М. Астермана (350) та О. Ауссема (840), до Італії М. Новосельського (300), Б. Герасимовича до Англії (200) [15]. Колегія НКО УСРР розглядала персонально кожну кандидатуру, обговорюючи мету й завдання службового відрядження. 13 серпня 1924 р. вона виділила співробітнику системи освіти О. Мізерницькому 500 крб., а письменнику М. Хвильовому 250 крб., професору О.Г. Гольдману 300 крб. на утримання та 150 для придбання літератури для кафедри фізики Київського політехінституту [15]. Відомий професор медицини В.П. Воробйов, котрий у 1924 р. бальзамував тіло покійного вождя більшовиків В.І. Леніна, отримав право на публікацію книги «Нерви серця людини і теплокровних тварин» німецькою мовою, тобто підхід був індивідуальний. Академік М.В. Птуха, отримавши паспорт №176 від 21 вересня 1923 р., брав участь в роботі міжнародного конгресу статистів в Брюсселі, а загалом восени 1923 р., коли дещо стабілізувалася економічна ситуація в Україні, службовими відрядженнями по лінії Наркомосу УСРР скористалося 47 осіб: професори – медики М.А. Фуднік, с. Л. Трегубов, І.І. Фейншмідт, К.П. Тарасов, М.І. Ліфшиць, Є.П. Браунштейн, В.Я. Данилевський, а також професори та асистенти вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, які перебували на стажуванні в гуманітарних і технічних інститутах Західної Європи, знайомилися з новими технологіями, вивчали літературу, купували обладнання для українських наукових лабораторій. Відрядження за кордон українських науковців відбувалися і протягом наступних

років, але деяким відмовляли з політичних міркувань. За першу половину 1927 р. Всеукраїнська комісія сприяння науковцям розглянула 61 заяву про відрядження, але відмовила П.І. Зільберфарбу, М.Л. Константинопольському, К. Немчинову, В.О. Пархоменку, натомість за кордон виїхали О.Г. Гольдман, В.О. Юринець, М.М. Крилов, Н.П. Барабашов, с. О. Шатуновський, В.Я. Підгасцький, Л.М. Делонге, М.М. Григор'єв. Вони користувалися тоді підтримкою влади, не викликали у неї підозр і недовіри, виконували її доручення. Для багатьох з них закордонні відрядження, крім пізнання західної культури та науки, стали доленосними у роки сталінського політичного терору [16]. Слідчі, вишукуючи докази шпигунської діяльності, пригадували науковцям їхні закордонні мандри, зустрічі з «буржуазними професорами» тощо.

Підсумовуючи аналіз архівних джерел та законодавчої бази, які стосуються закордонних наукових відряджень української творчої інтелігенції першої половини 20-х років, варто виділити їх прикладний характер і технологічну мотивацію. Відрядження справді були службовими, тому що кожен виконував конкретне завдання Наркомосу УСРР, а не задовольняв власне пізнавальне бажання за державний кошт. Процедура видачі паспорта, отримання візи та самого відрядження були періодом вивчення біографії особи, виявлення її лояльності до влади, ідеологічних та світоглядних уподобань. Відряджуваний підлягав реєстрації в органах ГПУ, за яким продовжували наглядати після повернення в Україну. Основним завданням наукового відрядження було вивчення ринку фахової літератури, її придбання, навчання та стажування в інститутах Німеччини, Чехословаччини та інших країн, а також закупівля технологічного обладнання для профільних українських лабораторій та кафедр. Серед відряджуваних були асистенти, викладачі ІНО, професори, академіки ВУАН, провідні науковці з різних галузей науки. Їхнє фінансове забезпечення під час перебування за кордоном було жалюгідним, якого бракувало для нормального повсякденного життя, а придбані література та обладнання затримувалися місяцями, тому що діяла монополія зовнішньої торгівлі, яка передбачала обов'язкове ліцензування товарів на ввіз до СРСР. Переважна більшість відряджень стосувалася наукових та освітніх закладів Німеччини, Австрії, Чехо-Словаччини, меншою мірою Англії, Італії, Франції, Бельгії, Швеції. Результатом наукових відряджень було налагодження контактів між видавництвами, укладання угод про спільні видання літератури, намагання створити об'єднання для обміну досвідом в галузі освіти та виховання, вивчення культури, тобто відбувалося формування гуманітарних стосунків між певними групами інтелігенції та установами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Очеретенко В.І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, ГГБ. – 1997. – №1/2. – 240-252 с.
- 2 Піскун Валентина Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія / В.Піскун. – К.: «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.; Українська політична еміграція. 1919-1945: Документи і матеріали / Ред.кол.: Ю.А.Левенець, В.А.Смолій; Упоряд. В.С.Лозицький (керівник). – К.:Парламент. вид-во, 2008. – 928 с.
- 3 Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О.С.Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
- 4 Марочко Василь. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка / В.І.Марочко. – К.:Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 283 с.
- 5 ЦДАВО України. – Ф.4. – Опис 1. – Справа 34. – Арк.16.
- 6 Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1921. – №20. – Арт. 567.
- 7 ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк.4.
- 8 ЗУ України. – 1922. – №34. – Арт. 529.
- 9 ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк.17.
- 10 ЗУ України. – 1922. - №29. – Арт.459.
- 11 ЗУ України. – 1923. - №3. – Арт.56.
12. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 431. – Арк.5.
- 13 ЦДАВО України. – Ф.16.
14. ЗУ України. – 1923. - №21. – Арт. 340.
15. ЦДАВО України. – Ф.16. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк.66.
16. Кияк Б., Проскура О. Доля академіка Олександра Гольдмана // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, ГГБ. – 1997. – №1/2. – С.2563-262; Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролася з українською

академічною наукою» // Там само. – 1994. – №1. – С.70-88.; Марочко Василь, Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В.І.Марочко. – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

А.М. Трембіцький

РОДИНА СІЧІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)

Стаття присвячена історії творення та діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1945), участі в його роботі знаного подолянина Володимира Січинського, професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, які в 20-х р. ХХ ст. вимушено емігрували з України, а також стану наукової розробки даної проблеми.

Основною метою національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. було прагнення відновити незалежну соборну Україну. Однак, унаслідок поразки в боротьбі за самостійну Україну найсвідоміша українська інтелектуальна, мистецька та політична еліта, вимушено, через переслідування за політичною ознакою, покинула окуповану більшовиками рідну землю й знайшла притулок на теренах Європи. Проте українці навіть за складних еміграційних умов не уявляли свого існування без наявності кваліфікованих академічних, наукових і політичних сил, які б репрезентували Україну на чужині й допомагали їм зберегти свою національну ідентичність, а також досвід трагічного державотворчого процесу. Саме тому в різних державах Європи почали виникати численні освітні, наукові та культурні центри української еміграції, які ставили перед собою завдання плекати національну свідомість і стимулювати суспільну активність українців.

Серед них у міжвоєнний період найголовнішими українськими центрами були: Берлін, з осідком Українського наукового інституту та Гетьманського двору; Варшава, з осідком Українського наукового інституту та осередком екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР); Відень, з Українським соціологічним інститутом та політичною структурою Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); Париж, з осередком «Петлюрівської еміграції» та майбутньою Бібліотекою імені Симона Петлюри; Прага – фактичний «Оксфорд» української еміграції, де було найсильніше скупчення українських інтелектуальних кадрів і студентства поза межами України, адже тут, а також у Подєбрадах, діяли такі науково-освітні інституції [1, с. 143] – Український вільний університет (УВУ) [2], Українська студія пластичних мистецтв (УСПМ), Українське історико-філологічне товариство в Празі (УІФТ) [3], Українське товариство прихильників книги (УТПК), Український високий педагогічний інститут ім. ім. М. Драгоманова (УВПІ) [4] та гімназія при ньому, Українська господарська академія в Подєбрадах (УГА) [5] та її правонаступник Український технічно-господарський інститут заочного навчання, Українська наукова асоціація (УНА), Український академічний комітет (УАК) [6], Український громадський видавничий фонд (УГВФ), Український інститут громадознавства (УІГ) [7, с. 370; 8, с. 575], які надавали українським емігрантам «можливість здобувати повноцінну вищу освіту» [9, арк.1]. А також проводили свою діяльність інші культурні та мистецькі об'єднання, численні українські видавництва. Так у 1925 – мережа українських установ у Празі поповнилася «Музеєм визвольної боротьби України» (МВБУ) [10]

(В. Січинський дуже активно співпрацював з МВБУ, подарувавши цілу низку цінних документів особового походження та допомагав опрацьовувати матеріали його фондів [11, с. 53]), концепція заснування якого передбачала збереження історичної пам'яті як складової частини національної ідентичності, а також тих елементів українства, які були під загрозою цілковитого знищення як на рідних землях українців, так і забуття на еміграції. Музей мав «служити еміграції і зберегти для українського народу пам'ять про визвольну боротьбу 1917-1921 рр.» [1, с. 144]. Зазначимо, що дуже поважною була участь в цих культурно-наукових установах подолянина Володимира Січинського, багатьох професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також Дмитра Антоновича, який в заснування та діяльність більшості цих організацій «вклав чимало власного духа й мозольної праці», намагаючись, щоб «кожна з цих установ... здобула собі місце в культурній історії України» [12, с. 280].

Першим дослідником, який розпочав вивчати діяльність Українського історично-філологічного товариства, був В. Січинський. Саме він, під криптонімом «Я. К.», опублікував у